

Polaryzacja wokół kwestii związanych z religią i religijnością na przykładzie nowomiedialnego sporu o otwarte kościoły podczas Świąt Wielkanocnych w 2021 r.

Andy Christian Körber

 0000-0002-9735-8505

Uniwersytet Łódzki,
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny,
Instytut Socjologii, ul. Rewolucji 1905 r. 41, 90-001 Łódź,
Szkola Doktorska Nauk Społecznych Uniwersytetu Łódzkiego,
ul. Matejki 21/23, 90-237 Łódź

Abstrakt

W socjologii religii przestrzeń internetową traktuje się głównie jako nowe miejsce uczestnictwa w praktykach religijnych lub służące do uzyskania wiedzy religijnej. Nie bada się jej natomiast jako rodzaju sfery publicznej, w której toczy się spór o sens i formy religii oraz wspomnianych praktyk. W związku z tym rola nowych mediów w definiowaniu kierunku współczesnych przemian religijności pozostaje słabo rozpoznana. Przedmiotem artykułu jest analiza tego, jak reprezentowane są w dyskursie internetowym podziały społeczne w obszarze religii i religijności. Badanym przykładem jest internetowy spór o otwarte kościoły podczas Świąt Wielkanocnych w 2021 r., zaś metodą tzw. analiza ramowania (*framing analysis*). Na podstawie 162 tekstów z popularnych polskich stron internetowych zrekonstruowano 12 ram medialnych. Odnotowano, iż większość z nich cechuje albo krytyka instytucji Kościoła rzymskokatolickiego, albo jej obrona, co można wiązać z polaryzacją dyskursu o religii i religijności w Polsce. Teksty internetowe dostarczają natomiast rzadko odpowiedzi na pytanie, jak pogodzić potrzebę osobistego uczestnictwa w ważnych świętach religijnych z troską o zdrowie w kolejnym szczycie pandemii.

Słowa kluczowe: nowe media, analiza ramowania, przemiana religijności, Święta Wielkanocne, pandemia SARS-CoV-2, polaryzacja

Polarization around issues related to religion and religiosity on the example of the new media dispute over open churches during Easter in 2021

Summary

In the sociology of religion, the Internet is mainly treated as a new place to participate in religious practices or to obtain religious knowledge. However, it is not studied as a kind of public sphere where the meaning and forms of religion and the aforementioned practices are debated. Therefore, the role of new media in defining the direction of contemporary religious changes remains poorly recognized. The subject of the article is an analysis of how the Internet discourse reflects social divisions in the area of religion and religiosity. Using the so-called *framing analysis* the article focuses on the online dispute over open churches during Easter in 2021 and reconstructs 12 media frames on the basis of 162 texts from popular Polish websites. It has been noted that most of them are characterized either by the criticism of the institution of the Roman Catholic Church or its defense, which may be associated with the polarization of the discourse on religion and religiosity in Poland. On the other hand, Internet texts rarely provide answers to the question of how to reconcile the need for personal participation in important religious holidays with concern for health in the next peak of the pandemic.

Keywords: new media, framing analysis, religious transformation, Easter, SARS-CoV-2 pandemic, polarization

Wstęp

Spór o otwarte kościoły w czasie pandemii SARS-CoV-2 ma znaczenie nie tylko z perspektywy socjologii religii, a więc w kontekście przemian religijności, procesów odkościelnienia oraz sekularyzacji, ale także w szerszej perspektywie socjologii jako dyscypliny. Należy w tym kontekście zwrócić uwagę na szczególne konsekwencje pandemii w postaci przymusowej i nagłej hybrydyzacji lub cyfryzacji życia społecznego w różnorodnych jego obszarach. Zjawisko to wiąże się też ze spektrum zainteresowania socjologii religii, gdyż może okazać się punktem zwrotnym powodującym przyspieszenie zachodzących w społeczeństwie ponowoczesnym procesów sekularyzacyjnych lub rozpoczynać tendencję odwrotną, czyli desekularyzację [zob. Casanova 2009–2010; Mariański 2020] lub nawet renesans religii publicznych opisany przez Joségo Casanovę [2005]. Wielu autorów, m.in. Pippa Norris i Ronald Inglehart [2005], a za nimi Gladys Ganiel [2021], podkreśla, iż ludzie w okresach narastania niebezpieczeństw fizycznych i egzystencjalnych są bardziej skłonni do zwracania się ku religii. W związku z tym twierdzą oni, iż okres pandemiczny spełnia te kryteria i że w czasie pandemii zainteresowanie treściami religijnymi może być w społeczeństwach z relatywnie wysokim poziomem religijności większe niż w „zwykłych” czasach. Autorzy zajmujący się tą problematyką sugerują także możliwość przemiany społecznej instytucji religii oraz form praktyk religijnych z powodu pandemii SARS-CoV-2 i jej konsekwencji [zob. Ganiel 2021: 12; Klimski 2021].

W centrum uwagi przedstawionej przeze mnie analizy znajdują się jednak nie analizy procesów przemian religii i religijności, lecz przekazy medialne na temat religijności kościelnej, instytucji religijnych oraz religijności w ogólnym rozumieniu w okresie Świąt Wielkanocnych w 2021 r.¹ Z tego powodu potrzebne są odniesienia do prac z czterech obszarów, socjologii religii, medioznawstwa, filozofii i badań nad komunikacją społeczną. Głównym pytaniem badawczym jest, czy i jak teksty medialne udostępnione na stronach internetowych portali informacyjnych lub czasopism przedstawiają i oceniają strategię postępowania Kościoła katolickiego w okresie okołowiejskim (Świąt Wielkanocnych) w 2021 r. oraz jakie frakcje poglądów i opinii powstały w ich wyniku. Dlatego podziałów społecznych w tym kontekście nie definiuję zgodnie z poglądami Pierre'a Bourdieu [1986] jako podziałów opartych na nierówności w dystrybucji kapitału ekonomicznego, społecznego i kulturowego, lecz raczej jako podziały symboliczne, wyrażające się w różnorodności poglądów i postaw wobec danej kwestii. Stąd w centrum uwagi znajdują się podziały społeczne jako sprzeczności i kontrasty w podejściu do roli religii w sferze publicznej oraz ogólnospołecznego stosunku do instytucji Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce, jak rozumie je np. Anna Leszczuk-Fiedziukiewicz [2021: 69]. W ten sposób wytwarza się według niej – w pewnym uproszczeniu – podział na obrońców przed postępującą sekularyzacją oraz, z drugiej strony, osoby jawnie dezaprobuujące obecność religii (zwłaszcza rzymskiego katolicyzmu) w życiu publicznym, które w skrajnych przypadkach stygmatyzują katolików, postrzegając ich jako religijnych fundamentalistów. Polaryzację, do której odwołuję się w tytule tego tekstu, można, za Natalie A. Ashton i Rowanem Cruftem [2021: 598], rozumieć jako odciąganie „członków społeczeństwa od wspólnego, centralnego gruntu, w kierunku skrajnie prawicowych i skrajnie lewicowych pozycji”. Wspomniani autorzy widzą częściową odpowiedzialność za tę sytuację w braku regulacji redakcyjnej i braku rygorystycznych empirycznych standardów obecnych w tradycyjnych formatach medialnych. Ponadto media społecznościowe są w stanie wzmacniać wcześniejsze przekonania odbiorcy i odfiltrowywać dowody im przeczące. Na potrzeby tego tekstu proponuję rozumienie owej polaryzacji jako odciąganie członków społeczeństwa od możliwego wspólnego normatywnego gruntu, czyli od religijnego pluralizmu, w kierunku poglądów skrajnie proreligijnych i skrajnie antyreligijnych. Świadczy o tym wyższe niż np. w Niemczech zainteresowanie mediów tematami okołoreligijnymi. W związku z analizowaną w tym tekście kwestią oznacza to z jednej strony promocję żądania całkowitego i bezwzględnego zamknięcia świątyń w okresie pandemii wraz z traktowaniem Kościoła jak każdej innej instytucji świeckiej i z drugiej strony promocję żądania całkowitej wolności religijnej i całkowitej autonomii Kościoła w podjęciu decyzji nad formą celebracji liturgicznych w trakcie pandemii.

1 Kwestią udziału przekazów medialnych wyemitowanych przez tradycyjne media (w tym przypadku przez prasę tradycyjną) zajmowali się m.in. Grażyna Woroniecka [2007] oraz Mia Lövhelm wraz z Knutem Lundbym [2013].

Zaproponowany przeze mnie temat nie został jeszcze w tej postaci podjęty w polskiej socjologii religii. Przedstawione poniżej wyniki są w związku z tym nowością i stanowią punkt wyjścia do dalszych analiz. Wiążą się one zatem z nadzieją rekonstrukcji ogólniejszych ram pozwalających na określenie sposobów dyskusji na tematy religijne i na powiązanie ich z kierunkami procesów przemian religijności, co stanowiłoby propozycję metodologicznej perspektywy dla socjologii religii uprawianej w społeczeństwach ponowoczesnych.

W związku z pochodzeniem analizowanego materiału kluczowymi pojęciami są *nowe media* oraz *nowe nowe media*. Media pierwszego typu znajdują się według Paula Levinsona [2010: 123] „w sieci, ale zachowują – jedno w większym, inne w mniejszym stopniu – wiele metod charakterystycznych dla starych mediów”. Drugi typ cechuje się zaś formą społecznościową i pozwala na bezpośrednią interakcję odbiorców z nadawcą poprzez umieszczenie treści pozbawionych kontroli redaktorskiej [tamże: 15].

Mimo niewątpliwych korzyści, jakie Internet oferuje komunikacji na tematy religijne, należy także zwracać uwagę na aspekty negatywne, które analizowali m.in. Ashton i Cruft [2021]. Wyróżnić można trzy kategorie wad lub zagrożeń wynikających z dostarczania treści medialnych za pośrednictwem Internetu (bez względu na to, czy chodzi o *nowe* czy *nowe nowe media* w rozumieniu Levinsona):

- **Zasady korzystania z udostępniających treści medialne platform**, pełniących funkcję kluczowych aktorów strukturotwórczych, prawodawczych i koordynujących działania. Dotyczy to dwóch dużych obszarów regulacji. Pierwszym z nich jest samodzielna „organizacja i regulacja rynków” produktów, usług i pracy ze strony podmiotów zarządzających internetowymi platformami społecznościowymi, które regulują wewnętrzne zasady konkurencji i rynku [Dolata 2019: 184]. Drugi obszar stanowi zakrojona na szeroką skalę „strukturyzacja i zarządzanie treściami, komunikacją i sferami publicznymi” przez podmioty zarządzające platformą, regulująca zasady komunikacji oraz możliwości informowania i dyskusowania, spełniając przez to funkcje społecznej organizacji i regulacji w cyberprzestrzeni. Skutkiem oddziaływania obu obszarów regulacji jest monopol władzy w ręku kilku platform zaliczających się do sektora gospodarki prywatnej i dysponujących wielkim zasięgiem. Ulrich Dolata [2019: 185] określa ten proces mianem *regulacji platformy* (*Plattform-Regulierung*) [tamże: 184–185].
- **Algorytmy regulujące dystrybucję treści w Internecie**, powodujące prezentację postów według ustalonych kryteriów. W związku z powyższym nie ma gwarancji pełnej dystrybucji opublikowanych treści do wszystkich potencjalnych odbiorców. W rezultacie selekcji przekazów może się zdarzyć, że część osób otrzymuje tylko niektóre treści, a inne, być może ważne treści, są pomijane lub dostarczane innym osobom, które niekoniecznie muszą być ich adresatami. Zróżnicowanie treści, które konsumuje użytkownik w mediach społecznościowych, zależy także od zróżnicowania jego tzw. znajomych lub różnorodności subskrybowanych nadawców. Użytkownik może w konsekwencji być w pewnym stopniu wykluczony z dystrybucji treści

niezgodnych z podawanymi preferencjami lub preferowanymi nadawcami.

Wiąże się to z ryzykiem powstania bańki informacyjnej [Sobczak 2017: 7–8].

Boty społecznościowe rozumiane jako „autonomiczne czynniki oprogramowania, które promują lub degradują treści w mediach społecznościowych o określonych wykładniach w internetowych sieciach społecznościowych” [Thakur i Breslin 2021: 1]. Stanowią one zagrożenie zwłaszcza w *nowych nowych mediach*, gdyż będąc częścią sieciowego sąsiedztwa, mogą rozpowszechniać nie tylko fałszywe informacje, ale także za pomocą złośliwego oprogramowania kontrolować przypływ i odpływ informacji do i od użytkowników. Takie postępowanie może doprowadzać w skrajnych przypadkach do zakłóceń społecznych, politycznych i gospodarczych [tamże].

Metodologia badania

Jako metodę badawczą wybrałem analizę ramowania, która, jak twierdzi jeden z jej twórców, Robert M. Entman [1993: 55–56], kieruje uwagę badacza głównie na to, jak analizowany tekst wywiera swą władzę na odbiorcy. Aby przeprowadzić taką analizę, należy odpowiednio zakodować materiał badawczy. W tym celu zdecydowałem się na kodowanie indukcyjne [zob. Corbin i Strauss 2014], zawierające etapy kodowania otwartego, osiowego oraz selektywnego [van Gorp 2010: 93]. Narzędziem zastosowanym w fazie kodowania selektywnego, które zarazem pozwala na rzetelne zestawienie rekonstruowanych ram, jest macierz ramowania (*frame matrix*). Jest to tabela zawierająca kolumny do przyporządkowania *framing devices*, czyli środków wyrazu sugerujących, jak należy myśleć o danej sprawie. Są nimi chwytliwe hasła i metafory oraz środki wyrazu zawierające rekomendacje, jak się powinno postępować z daną kwestią, tzw. *reasoning devices*, tj. definicje, przyczyny, konsekwencje, oceny moralne oraz rozwiązania [van Gorp 2010: 96–97; Franczak 2014: 142–143; 2017: 167–168].

Jörg Matthes i Matthias Kohring [2004: 59] zwracają uwagę na zagrożenie polegające na nadmiernej subiektywności przy rekonstruowaniu ram, co może się wiązać z rekonstrukcją ram (schematów interpretacji) stosowanych przez samego badacza zamiast ram medialnych. Przyczyny tego problemu autorzy upatrują w tym, że rekonstruowanie ram medialnych odbywa się podczas procesu interpretacji, co w zasadzie jest indywidualnym i subiektywnym procesem, którego obiektywizacja może okazać się problematyczna. Można temu zaradzić, analizując kolokację słów lub poprzez zastosowanie metod mieszanych (*mixed methods*)².

Do korpusu włączono 163 artykuły, które zostały opublikowane w okresie 17 marca do 12 kwietnia 2021 na stronach internetowych wybranych portali informacyjnych oraz gazet reprezentujących różnorodne poglądy polityczne. Były to: „Nasz Dziennik”,

2 Objasnienie stosowania metod mieszanych formułują Matthes i Kohring [2004: 63–70] oraz Carver i in. [2013].

„Do Rzeczy”, „Gazeta Wyborcza”, OKO.Press, Polsat News, TVP Info, „Tygodnik Powszechny”, „Tygodnik Katolicki Niedziela”, „Fakt”, Onet, „Rzeczpospolita”, TVN24, WP oraz wPolityce.

Przy analizie brano pod uwagę, w jakiej formie występują rekonstruowane ramy – czy w formie bezpośredniej czy pośredniej, czyli zawartej w wypowiedzi cytowanej bezpośrednio lub pośrednio. Takie rozstrzygnięcie umożliwia rozpoznanie otoczenia danej ramy w szerszym kontekście, na przykład w całym artykule, co pozwala między innymi na analizę konkurencji ram (*frame competition*) [zob. Knüpfer i Entman 2018: 485] oraz na rozpoznanie związku pomiędzy ramami i kontrramami.

Wybrałem okres 15 marca do 12 kwietnia 2021 nie tylko z powodu zbieżności czasowej z drugą Wielkanocą podczas pandemii, ale także dlatego, że w tym czasie miejsce miały niepokojące i polaryzujące społeczeństwo zjawiska. Długi czas trwania pandemii wiązał się z frustracją i spadkiem poczucia strachu przed pandemią ze strony obywateli. Mam tu na myśli m.in. strajk kobiet i związany z nim konflikt pokoleń i ugrupowań politycznych, przemiany obyczajowości (nie tylko religijnej), sporną kwestię praworządności w Polsce, kontrowersje wokół rządowej strategii walki z pandemią, problemy gospodarcze oraz problemy finansowe prywatnych przedsiębiorstw. Materiał pochodzący z tego okresu cechuje się nasileniem co najmniej dwóch skrajnych pozycji, z jednej strony akcentujących konieczną dbałość o zdrowie przez zaprzestanie wszelkich niekoniecznych realnych kontaktów międzyludzkich, w tym osobistego udziału w celebracjach liturgicznych, oraz wyrażających chęć wyraźnego oddzielenia struktury państwa od Kościoła rzymskokatolickiego, z drugiej strony zaś postulujących obronę wartości religijnych, zwłaszcza rzymskiego katolicyzmu w swojej tradycyjnej formie, i przeciwdziałanie procesom sekularyzacji i odkościelnienia. Pozycje te co do zasady nie są nowe. Godny uwagi jest natomiast fakt, że pierwotna konsekwentna dbałość o zdrowie poprzez stanowcze i bezkompromisowe przerywanie możliwych łańcuchów transmisji wirusa podczas pierwszej fali pandemii stały się tylko jedną z opcji. Zjawisko publicznego oporu przed środkami walki z rozprzestrzenianiem się pandemii widoczne było nie tylko w dziedzinie religijnej, lecz także w znacznie szerszej skali. Jednakże w dziedzinie religijnej i okołoreligijnej tendencje te na szeroką skalę uwidaczniały się szczególnie w wybranym okresie.

Wyniki

Postępując w wyżej wskazany sposób, zrekonstruowałem dwanaście ram. Ramy przyporządkowałem do spektrum politycznego i rozmieszczałem od lewego do prawego bieguna tego spektrum. Klasyfikacja ta nie jest oczywiście w każdym przypadku całkowicie adekwatna, gdyż, przykładowo, poglądy lewicowe nie muszą się wiązać

z odpowiednimi poglądami na temat instytucji religii w ogólności lub instytucji Kościoła rzymskokatolickiego w szczególności. Z tego powodu przyjęto również alternatywną klasyfikację, określającą stosunek wobec Kościoła rzymskokatolickiego oraz wobec rządu. W ten sposób uporządkowano tabelę z ramami prokościelnymi/ konserwatywnymi/ prawicowymi po prawej, a antyklerykalnymi/ liberalnymi/ lewicowymi po lewej stronie.

Metaramy

Mimo wspomnianych ograniczeń przyporządkowałem zrekonstruowane ramy do trzech metaram. Pierwszą metaramę stanowi grupa ram, które można sklasyfikować jako lewicowe, antyklerykalne lub o krytycznym nastawieniu wobec instytucji Kościoła rzymskokatolickiego, a także wobec rządu Zjednoczonej Prawicy. Klasyfikowanie pierwszej grupy ram jako – w sensie politycznym – lewicowych wynika również z faktu, że odnaleziono je w wypowiedziach polityków partii o profilu lewicowo-liberalnym.

Drugą metaramę tworzą ramy, które sklasyfikowałem jako „centrowe” i neutralne wobec instytucji Kościoła rzymskokatolickiego oraz rządu Zjednoczonej Prawicy. Nie odnosiły się one do działań politycznych ani żadnego ugrupowania politycznego czy innego aktora sceny politycznej, choć zostały zrekonstruowane także w wypowiedziach polityków. Głównym priorytetem jest w tego rodzaju wypowiedziach poszukiwanie rozwiązania, które pozwala na tradycyjne, czyli osobiste uczestnictwo w obrzędach religijnych, ale gwarantuje także skuteczną ochronę zarówno wiernych, jak i całego społeczeństwa przed wirusem SARS-CoV-2. Kładzie się tu nacisk na rozwój nowych rozwiązań, takich jak na przykład oferty religijne dystrybuowane zarówno na drodze tradycyjnej, jak również, jednocześnie, za pośrednictwem mediów cyfrowych (*hybrydyzacja religii*) lub wyłącznie za ich pośrednictwem (*digitalizacja religii*).

Trzecia metarama zawiera ramy klasyfikowane jako politycznie prawicowo-konserwatywne i aprobujące instytucję Kościoła rzymskokatolickiego i jej strategię radzenia sobie z pandemią. Warto podkreślić, że ramy te nie wyrażały pełnej aprobaty działań rządu Zjednoczonej Prawicy. W dwóch z czterech ram tej metaramy odnotowano dezaprobatę wobec postępowania rządu, zwłaszcza w zakresie limitów wiernych i reżimu sanitarnego w świątyniach, który określano jako sprzeczny z konkordatem między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską. Zdecydowanie aprobowano obrzędy religijne w formie stacjonarnej jako drogę dystrybucji instytucjonalnej oferty religijnej przy jednoczesnej dezaprobach wobec znaczącej przemiany sposobów dystrybucji. Opisaną sytuację przedstawiają tabele umieszczone poniżej.

Tabela 1. Ramy w spektrum politycznym według nadawców z informacją o liczbie tekstów, w których zostały zrekonstruowane w bezpośredniej formie

Nadawca	Bezwzględność Kościoła	Relacja państwo-Kościół	Regulacje prawne	Postępowanie rządu	Konsekwencja	Przyszłość Kościoła	Przemiany unowocześniające	Tradycja religijna	Troska o innych	Przepisy sanitarne	Wolność religijna	Akcje polityczne	Teksty ogółem
„Nasz Dziennik”	0	0	0	0	0	0	0	0	0				6
„Do Rzeczy”	0	0	0	0		0	0		0				13
„Gazeta Wyborcza”							0		0	0	0	0	18
OKO.press			0				0	0	0	0	0	0	4
PolsatNews	0	0		0		0	0		0	0	0	0	12
„Rzeczpospolita”		0	0	0		0	0		0	0		0	9
TVPinfo	0	0	0	0	0	0	0		0				13
„Fakt”			0				0		0	0	0	0	16
Onet			0	0			0		0	0	0	0	19
TVN24		0		0		0	0		0	0	0	0	6
„Tygodnik Katolicki Niedziela”	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
„Tygodnik Powszechny”	0	0	0	0	0	0	0		0	0	0	0	1
WP				0					0	0	0	0	25
wPolityce	0	0	0	0	0	0	0			0			19

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań własnych.

Tabela 2. Ramy w spektrum politycznym według nadawców z informacją o liczbie tekstów, w których zostały zrekonstruowane w pośredniej formie

Nadawca	Bez względu na Kościoła	Relacja państwo-Kościoł	Regulacje prawne	Postępowanie rządu	Konsekwencja	Przyszłość Kościoła	Przemiany unowocześniające	Tradycja religijna	Troska o innych	Przepisy sanitarne	Wolność religijna	Akcje polityczne	Teksty ogółem
„Nasz Dziennik”	0	0	0	0		0	0		0				6
„Do Rzeczy”						0	0						13
„Gazeta Wyborcza”						0	0		0				18
OKO.press		0	0	0			0		0	0			4
PolsatNews	0	0		0		0			0	0	0	0	12
„Rzeczpospolita”			0	0		0	0		0	0			9
TVPinfo	0		0	0		0	0						13
„Fakt”						0	0						16
Onet			0			0	0			0			19
TVN24		0	0	0		0	0		0	0		0	6
„Tygodnik Katolicki Niedziela”	0	0	0	0	0	0	0		0	0	0	0	1
„Tygodnik Powszechny”	0	0	0	0		0	0	0	0	0		0	1
WP			0			0							25
wPolityce			0	0		0							19

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań własnych.

Opis szczegółowy

Poniższe opisy oparte są na matrycy ramowania opracowanej w ramach postępowania badawczego.

Ramę **bezwzględność Kościoła** umieściłem na lewym biegunie spektrum politycznego. Jest ona zdecydowanie krytyczna wobec kleru i zarzuca decydentom kościelnym wsteczność w obliczu zagrożenia epidemiologicznego. Choć niekiedy odrzuca się tu zamiar ograniczenia dostępu do ofert religijnych, to jednak poziom empatii wobec osób pragnących przeżycia obrzędów religijnych w sposób tradycyjny i stacjonarny wydaje się znikomy. W tym kontekście zaprezentowano także stwierdzenie, iż „tradycja widocznie wirusem się nie przejmuję”, które pośrednio odmawia religii funkcji wspierającej w dobie pandemii.

Kolejną ramę, **relacja państwo–Kościół**, sklasyfikowałem również jako skrajnie lewicową, gdyż cechuje się głównie podkreśleniem wzajemnej zależności państwa i Kościoła rzymskokatolickiego. Ścisłej rzecz ujmując, rama ta zawiera i uzasadnia zarzut desekularyzacji politycznej, o której pisze Davis Brown [2019: 572], czyli przychylność w podjęciu decyzji politycznych przez władzę świecką na rzecz jednej lub większej liczby grup religijnych. W analizowanych przeze mnie materiałach zarzuca się rządowi, że ten, wprowadzając ograniczenia sanitarne, omija kościoły i ich nie zamyka. Przejawami tego zarzutu w tekstach medialnych są takie określenia jak: „minister zdrowia kapituluje, państwo wyznaniowe” lub „Mandat? 20 zł”.

Schemat interpretacyjny pt. **regulacje prawne** klasyfikuje się jako rama lewicowa, gdyż wprawdzie krytykuje się przy jej zastosowaniu postępowanie Kościoła katolickiego wobec zagrożenia pandemicznego, ale jednak nie atakuje się kleru w sposób bezpośredni. Stanowczo wybrzmiewa tu postulat równości i solidarności wszystkich w obliczu szczególnej sytuacji pandemicznej. Charakterystyczne jest podkreślanie, że Kościół rzymskokatolicki „stoi ponad prawem”.

Ramę **postępowanie rządu** sklasyfikowałem jako umiarkowanie lewicową, ponieważ obarczając rząd Zjednoczonej Prawicy winą za zaistniałą sytuację, nie zawiera przy tym elementów antyklerykalnych lub bezpośrednio krytycznych wobec instytucji Kościoła katolickiego. Wyartykułowana jest tu krytyka postępowania rządu, któremu zarzuca się ignorowanie zaleceń ekspertów oraz niesprawiedliwe postępowanie wobec przedsiębiorców i zamkniętych przez sytuację pandemiczną usług.

Za pomocą kolejnej ramy, **konsekwencja**, którą przyporządkowałem do lewej strony spektrum politycznego, szczególna uwaga zostaje skierowana na to, że w dobie pandemii miejsca zgromadzeń stanowią ryzyko niezależnie od swojego charakteru. Świątynie powinny wobec tego być traktowane w taki sam sposób jak miejsca świeckie. Za pomocą retorycznego pytania: „Dlaczego kościoły są otwarte, a instytucje kultury takie jak muzea lub kina zamknięte?”, zamierza się pokazać, że ryzyko jest we wszystkich tych miejscach tak samo wysokie i skoro instytucje świeckie są zamknięte, to należy również zamknąć kościoły.

Tabela 3. Matryca ramowania

Rama	Charakterystyczne elementy językowe	Definicje	Przyczyny	Konsekwencje	Wartości moralne	Rozwiązania
1 Bez względu na Kościoła	2 mimo szalejącej pandemii, jak jeden mąż bronią otwartych kościołów; tradycja widocznie wirusem się nie przejmując;	3 przez opieranie się na stacjonarnym uczestnictwie wiernych w obrzędach religijnych w dobie pandemii Kościoła katolicki naraża zdrowie i życie nie tylko swoich wiernych, ale również całego społeczeństwa	4 upieranie się hierarchów kościelnych przy stacjonarnej formie uczestnictwa w obrzędach religijnych i sakramentach	5 Kościoł w okresie wielkanocnym może być wyłęgarnią nowych zakazów, będzie się czuł nietykalny i w konsekwencji dalej nie będzie przestrzegał prawa krajowego	6 dbałość o zdrowie fizyczne; racjonalność; rozsądek; sekularyzm	7 zaprzestanie traktowania Kościoła katolickiego w sposób uprzywilejowany i stosowanie wobec niego takich samych środków jak wobec innych instytucji i przedsiębiorstw
Relacja państwo-Kościół	siewcy śmierci; twardy lockdown; minister zdrowia kapitułuje; kościelne enklawy; państwo wyznaniowe; przepelnione kościoły to kompromitacja państwa	w trakcie pandemii ujawnia się, że rozdział państwa od Kościoła ma jedynie teoretyczny charakter	strach rządu przed reakcjami władz kościelnych oraz dużej części swojego elektoratu; re-akcje mogłyby być następstwem decyzji o zamknięciu świątyn z przyczyn epidemiologicznych	omijanie kościołów wywołuje obruszenie innych branż, których działalność została bardziej ograniczona	sekularyzacja polityczna; rozdział państwa-Kościół; neutralność światopoglądowa państwa	faktyczny rozdział państwa od Kościoła i równie traktowanie wszelkich instytucji niezależne od ich charakteru

Tabela 3 (cd.)

1	2	3	4	5	6	7
Regulacje prawne	przekroczenie dopuszczalnej liczby wiernych; zawiadomienia do sanepidów; ponad prawem, polska katolicka sekta, limity raczej nie są przestrzegane	Kościół katolicki nie interesuje się prawem świeckim, obowiązującym na terenie państwa polskiego; stale poszukuje możliwości, by obejść prawa albo je bezkar- nie ignorować	brak jasnych regulacji praw- nych i równego traktowania wszelkich podmiotów niezależnie od ich charakteru	łamanie reżimu sanitarnego w kościołach i brak stanow- czej reakcji rządu mimo świadomości występowania takich uchybień	jednolite, jasne i powszechnie obowiązują- ce przepisy; równość wobec prawa	stworzenie takich powszechnych regulacji prawnych, by nikt nie mógł ich obejść
Postępowanie rządu	eksperti; akty prawne; egzekwo- wanie przepisów sanitarnych; chocholi taniec; załamanie opieki zdrowotnej; rada medyczna przy premierze; działania nakazowo- -zakazowe; rozporządzenia; za- rządzenia; stan klęski żywiołowej; całkowity lockdown	rząd ma problemy w ra- dzeniu sobie z zarządzaniem kryzysem i podjęciem odpowiednich decyzji	podjęmowanie rządowych decyzji bez konsultacji z ekspertami z zakresu wiru- sologii	nieskuteczność ochrony przed rozprzestrze- nianiem się koronawirusa i dalsze trwanie sytuacji pande- micznej	dbałość o zdro- wie publiczne; praworząd- ność; racjonal- ność; bezin- teresowość; skuteczność regulacji praw- nych; wiedza naukowa	konsultacja rządo- wych decyzji z eks- pertami – postępo- wanie zgodnie z ich zaleceniami oraz poprawa obowią- zujących regulacji prawnych

1	2	3	4	5	6	7
Konsekwencja	święte krowy; myślenie ciemnogrodu; regularne zakazania w kościele; wyjątkowe potraktowanie miejsc kultu; ulgowe traktowanie; wyjątkowa bezczelność ze strony Episkopatu; zaściankowość; średniowiecze; bomba z opóźnionym zapłonem; wyeliminować ewentualne nowe ogniska zakażeń; lepiej zrezygnować z tradycji niż umrzeć na COVID-19; nie ma różnicy pomiędzy basenem czy kościołem	w dobie pandemii wszelkie miejsca zgromadzeń stanowią zagrożenie niezależnie od swojego charakteru	wyjątki od wprowadzonych pandemicznych restrykcji na rzecz niektórych instytucji (w tym kościołów)	niekonsekwentne zwalczanie wirusa poprzez uprzywilejowanie Kościoła	solidarność; równość; konsekwencja; wiedza naukowa	zamykanie wszelkich miejsc, w których zgromadzą się ludzie
Przyszłość Kościoła	widmo bankructwa; finansowa zapaść; kryzys; zaciśnięcie pasa; pandemia zabrała pieniądze	Kościółowi katolickiemu do przetrwania potrzebne są wpływy i pieniądze, które obawia się stracić	straty finansowe Kościoła rzymskokatolickiego w wyniku spadku liczby wiernych uczestniczących w wynikach skandali w Kościele i sytuacji pandemicznej w celebracjach liturgicznych	obawa Kościoła rzymskokatolickiego o swoją płynność finansową i znaczenie w życiu społecznym	samostanowienie; wolność; rozsądek; niezależność	bardziej refleksyjne podejście do własnej wiary i do Kościoła katolickiego jako pośrednika i instytucji tej wiary

Tabela 3 (cd.)

1	2	3	4	5	6	7
Przemiany unowocześnia- jące	nowe sposoby świętowania; czas próby; bez otoczek; rodzin- nie; domowe zyczaje; nowa normalność	pandemia i towarzyszące jej zjawiska spowodowały ograniczenia możliwości praktykowania obzędów reli- gijnych w trady- cyjnej formie, przyczyniając się do powsta- nia nowych form praktyk religijnych	wprowadzone ograniczenia sanitarne, zwłaszcza ograniczenia kontaktów społecznych	pojawienie się, z konieczności, nowych i nowo- cześniejszych metod dystry- bucji obrzęd- ów i praktyk religijnych, które mogą się w przyszłości na- stałe zaadapto- wać i zmienić religijność	kreatywność; innowacyjność; otwartość; elastyczność	wynalezienie i roz- wijanie nowych form dystrybucji ofert religijnych na przykład za pośred- nictwem Internetu
Tradycja religijna	zasady bezpieczeństwa; brak dyskryminacji; spowiedź w wa- runkach pandemii; dodatkowe msze i spowiedzi; odpowie- dzialność wiernych; weryfikacja liczby wiernych w kościołach; wspólna troska; kościoły są otwarte tak jak sklepy, kontrole wszędzie takie same; święcenie pokarmów na świeżym/wol- nym powietrzu; święta nie mogą być pretekstem do łamania dys- cypliny i lekceważenia epidemii	w dobre pande- mii potrzeby re- ligijne i dbałość o bezpieczeń- stwo własne i innych są tak samo ważne	konieczność zareagowania na poważną sytuację pan- demiczną przy jednoczesnym przeżycie- niu praw do wolności religijnej oraz konkordatu	konieczność po- godzenia wol- ności religijnej z restrykcjami sanitarnymi	dbałość o zdro- wie publiczne; wolność reli- gijna; potrzeby duchowe; zdrowie fizycz- ne; zdrowie psychiczne	gwarantowanie bezpiecznego udziału wiernych w celebracjach liturgicznych wraz z modyfi- kacją niektórych elementów liturgii i wprowadzeniem zasad sanitarnych obowiązujących w miejscach kultu

1	2	3	4	5	6	7
Troska o innych	ubodzy; samotni; trudna sytuacja; taska	przez pandemię (z powodu braku kontaktu z innymi ludźmi) najbardziej cierpią osoby potrzebujące i samotne	trwająca pandemia i izolacja powodująca odunięcie osób ubogich od pomocy, a osób samotnych od towarzystwa	pogłębienie się cierpienia i potrzeby pomocy u osób wymagających wsparcia	miłosierdzie; miłość bliźniego; troska; solidarność; litość; współczucie	otoczenie osoby potrzebującej lub w trudniej sytuacji życiowej szczególną troską
Przepisy sanitarne	bezpieczeństwo; monitory; telebimy; nagłośnienie wokół świątyni; własne pomysły; przestrzeganie drastycznych rygorów sanitarnych	bezpieczeństwo w obiektach sakralnych zagwarantują obowiązujące w tych miejscach przepisy sanitarne	zagrożenie epidemiologiczne oraz zarzuty, iż w świątyniach istnieje zagrożenie zarażeniem się koronawirusem	pojawiają się głosy żądające zamknięcia świątyni z przyczyn epidemicznych i logicznych	wiara religijna; zdrowie publiczne; potrzeby duchowe	wypracowanie rozwiązań, które pozwalają na bezpieczne i bezproblemie uczestniczenie w jak największej liczbie wiernych w nabożeństwach
Wolność religijna	konkordat; głód eucharystii; dyspensa; prawo kanoniczne; źródło uzdrowień duchowych i fizycznych; miejsce ratunku; kondycja duszy; dobro duchowe; szacunek dla ludzi wierzących	potrzeby duchowe i bezpośredni udział w praktykach religijnych są ważne, zwłaszcza w obliczu choroby i śmierci oraz gwarantowane przez obowiązujące przepisy prawne	ograniczenie dostępu do świątyni (i tym samym do sakramentów) poprzez obostrzenia sanitarne	od ponad roku ogranicza się katolikom dostęp do sakramentów, co uniemożliwia im dbanie o dobrostan duchowy	wolność wyznaniowa; wartości religijne; potrzeby duchowe; wiara religijna	domaganie się ze strony państwa poszanowania wolności religijnej oraz zaprzestanie ingerencji w życie liturgiczne Kościoła katolickiego, dokonanych za pośrednictwem wprowadzonych obostrzeń sanitarnych

Tabela 3 (cd.)

1	2	3	4	5	6	7
Akcje polityczne	instruktorzy nowego ładu ideologicznego, kulturowego i obyczajowego; zwolennicy aborcji; domagać się nieskrępowanego prawa do zabijania dzieci nienarodzonych; całkowicie wyrzucić Kościół z przestrzeni publicznej i zepchnąć go do sfery online; nie jest im „po drodze” z kościołem; skrajna lewica; aborcjonistki; mainstream medialny; pewne poczucie sprawiedliwości; najgłośniejszy wykrzyknik; ciągłe pouczenia; wielkie manifestacje proaborcyjne; nowy chrześcijańsin; zastraszanie wiernych; zniechęcenie do udziału we mszy św.; agresywna lewicowa narracja; nie chodzi o troskę o drugiego człowieka; walka z Bogiem i Kościołem katolickim; dyskryminacja katolików; ideologowie; brak dowodów; naloży środowisk lewicowych; stygmatyzacja katolików; dyktatura lewicowego proletariatu; absolutna chrystofobia i chrystianofobia; nienawiść do Kościoła i do Boga	skrajna lewica i inni przeciwnicy religii, zwłaszcza Kościoła katolickiego postanowili go zwalczyć za pomocą obstrzeżeń, które mają rzekomo hamować transmisję wirusa	wprowadzone obstrzeżenia sanitarne dotyczące miejsc sprawowania kultu religijnego	walka z katolicyzmem i jego wartościami pod pozorem troski o zdrowie, co może doprowadzić do dechrystianizacji, czego konsekwencją będzie powstanie nowego ładu ideologicznego	wiara religijna; konserwatyzm obyczajowy; znaczenie religii w sferze publicznej	zjednoczone przeciwstawienie się działaniom politycznym, mającym na celu usunięcie religii z życia publicznego; niepozwalanie na zastraszanie ewentualnym zagrożeniem epideimiologicznym w świątyniach

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań własnych.

Ogólnym celem ostatniej ramy lewicowego spektrum lub krytycznego wobec instytucji Kościoła katolickiego, **przyszłość Kościoła**, jest pokazywanie związku pomiędzy trwaniem przy tradycyjnej drodze dystrybucji ofert religijnych instytucji i jej obawą o przetrwanie i zastępowalność pokoleń wśród swoich wiernych, a także o płynność finansową, która mogłaby ulec zachwianiu w wyniku odstąpienia od trybu stacjonarnego.

Pierwsza rama sklasyfikowana jako przynależąca do środkowej metaramy, neutralnej wobec instytucji Kościoła katolickiego, **przemiany unowocześniające**, skupia uwagę odbiorców na możliwych przemianach w przyszłości spowodowanych pandemią, w tym na modyfikacjach obyczajowości religijnej.

W drugiej ramie środkowej metaramy, **tradycja religijna**, uwaga odbiorców nie jest kierowana na procesy, które być może zajdą w przyszłości, lecz nie w teraźniejszości. Główny nacisk kładzie się na podkreślenie równoważności potrzeb duchowych i dbania o zdrowie poprzez przestrzeganie panujących zasad sanitarnych. Warto zwrócić uwagę, że ten schemat interpretacyjny występuje często w oficjalnych wypowiedziach, na przykład podczas konferencji prasowych przedstawicieli zarówno władzy świeckiej, jak i duchownej.

Za pomocą ramy **troska o innych**, pierwszej ramy przynależącej do metaramy prawicowo-konserwatywnej i prokościelnej, podkreśla się głównie znaczenie idei ściśle związanych z moralnością chrześcijańską, a więc miłosierdzia, braterskiej miłości i troski o słabszych i cierpiących.

Główna wykładnia ramy **przepisy sanitarne** opiera się na przekonaniu, że przepisy sanitarne obowiązujące w świątyniach są gwarantem zdrowia osób uczestniczących w celebracjach liturgicznych i co ważniejsze, że powinny być skrupulatnie przestrzegane. W tej perspektywie zasadniczą przyczyną powstania debaty na temat formy odbywania nabożeństw wielkanocnych jest zarzut nieprzestrzegania w świątyniach obostrzeń sanitarnych. W konsekwencji pojawiają się głosy żądające zamknięcia świątyń z przyczyn epidemiologicznych. W procesie kodowania powiązałem z tą ramą postulat moralny głoszący, iż zarzuty o ryzyko zakażenia są nieuzasadnione, gdyż przestrzegając zasad sanitarnych, można bez ryzyka uczęszczać do kościoła. Tę ramę można więc klasyfikować jako kontrramę do wyżej opisanej ramy **konsekwencja**.

Głównym celem zastosowania przedostatniej z rekonstruowanych ram medialnych, **wolność religijna**, jest podkreślenie egzystencjalnego znaczenia wolności religijnej oraz obowiązywania regulacji prawnych (np. konkordat), które ją umożliwiają i nie mogą być ograniczane.

Ostatnia rama, **akcje polityczne**, zakłada wprost, iż „skrajna lewica” i inni przeciwnicy religii, zwłaszcza Kościoła rzymskokatolickiego, postanowili ją zwalczyć za pomocą obostrzeń, które mają rzekomo hamować transmisję wirusa. Ten schemat interpretacyjny można rozumieć jako kontrramę do ramy **bezwzględność Kościoła**, wyrażającą zarzut wobec hierarchów kościelnych, że ci są zainteresowani tylko własnymi celami i kierują się dogmatyzmem, by je osiągnąć niezależnie od

ceny, którą przyjdzie być może za to zapłacić w postaci znacznego wzrostu zakażeń po Świętach Wielkanocnych. Natomiast rama **akcje polityczne** zarzuca podmiotom, które uważa za nieprzychylnie Kościołowi rzymskokatolickiemu, że zmierzają jedynie do swoich celów politycznych w postaci zwalczania i zwyciężenia katolicyzmu, pozorując troskę o zdrowie wiernych i całego społeczeństwa. Skutkuje to walką z katolicyzmem i jego wartościami pod pozorem troski o zdrowie, co może doprowadzić do dechrystianizacji. Konsekwencją będzie powstanie „nowego ładu ideologicznego i obyczajowego”. W związku z tym należy bronić wartości katolickich przed „instruktorami nowego ładu ideologicznego” i nie ustępować tylko dlatego, że inna grupa³, która również złamała na swoich manifestacjach reżim sanitarny, głośniej krzyczy. Istotne jest także podkreślanie przypadków naruszenia obostrzeń sanitarnych w sektorze handlowym, gdzie przepisy sanitarne są nieprzestrzegane z powodów finansowych, które w przypadku kościołów nie istnieją.

Dyskusja

Analizowany materiał pokazuje, iż tylko w bardzo małym stopniu zarysowuje się w nim odpowiedź na pytanie, jak pogodzić potrzebę osobistego uczestnictwa w ważnych świętach religijnych z troską o zdrowie w kolejnym szczycie pandemii SARS-CoV-2. W głównej mierze rekonstruowane ramy mają na celu krytykowanie lub pokonanie strony przeciwnej. Jeden rodzaj ram cechuje się sprzeciwem zwłaszcza wobec instytucji Kościoła rzymskokatolickiego oraz często również wobec rządu Zjednoczonej Prawicy. Ramy, które są zaś obecne w przekazach i wypowiedziach broniących postępowania Kościoła rzymskokatolickiego na rzecz utrzymania tradycyjnej drogi dystrybucji obrzędów religijnych, krytykują zwłaszcza osoby i grupy związane z lewicowo-liberalną opozycją, a w niektórych przypadkach także rząd Zjednoczonej Prawicy, niekiedy wspierając się zarzutem złamania konkordatu poprzez obostrzenia sanitarne w kościołach. Te rodzaje ram nie przyczyniają się do znalezienia społecznego konsensu w kwestii przeżywania religijności podczas drugich już Świąt Wielkanocnych w dobie pandemii SARS-CoV-2, lecz jedynie do podkreślenia swojej racji i osłabienia argumentów strony przeciwnej. Takie postępowanie przyczynia się do powstania podziałów na obozy propozycji i opozycji, co nie doprowadza do konstruktywnego rozwiązania problemu.

Ponadto zrekonstruowano dwie ramy, które można przyporządkować do metaramy środkowej, a które nie są jednak ze sobą spójne. O ile rama **tradycja religijna** jest raczej apelem o przestrzeganie przepisów, by umożliwić potrzebującym

3 Chodzi tu o manifestację strajku kobiet, którym ich przeciwnicy zarzucali łamanie reżimu sanitarnego i hołdowanie politycznym interesom związanym z żądaniem zamknięcia świątyń.

dostęp do ofert instytucjonalnej religijności dystrybuowanych drogą tradycyjną, o tyle rama **przemiany unowocześniające** jedynie w małym stopniu skieruje uwagę na możliwość przemiany religijności instytucjonalnej poprzez hybrydową lub digitalną dystrybucję ofert religijnych. W celu porównania można zwrócić uwagę na to, że w artykułach z tego samego okresu na ten sam temat opublikowanych przez niemieckich nadawców medialnych rekonstruowano takie ramy jak *modern und digital* („nowocześnie i cyfrowo”) lub *Experimentierfeld* („pole eksperymentalne”). O ile pierwszy schemat interpretacyjny ramuje tę sytuację jako szansę na unowocześnienie oferty religijnej poprzez hybrydyzację lub digitalizację, o tyle druga niemiecka rama kieruje uwagę na pewnego rodzaju przymus rozwijania alternatywnych rozwiązań, które jednak mogą okazać się szansą. W przypadku polskich artykułów można zaobserwować większą polaryzację stanowisk i marginalną rolę umiarkowanych poglądów w tej kwestii. Niektórym schematom interpretacyjnym prezentowanym w tym tekście, a zwłaszcza ramie **przyszłość Kościoła**, ale także **bezwzględność Kościoła**, można przypisać dążenie do sekularyzmu, czyli odmawianie „religii zdolności kształtowania spraw publicznych i losu ludzi w przyszłości” [Mariański 2020: 26].

Podsumowanie

Reasumując, doniesienia w nowych mediach w ramach medialnego sporu o otwarte kościoły podczas Świąt Wielkanocnych w 2021 r. można oprócz dwóch wyjątków przyporządkować do dwóch skrajnie różniących się metaram – lewicowo-liberalno-kościelnokrytycznej oraz – prawicowo-konserwatywno-prokościelnej. Skrajne ramy cechuje głównie to, że jedynie w bardzo małym stopniu proponują rozwiązania na pogodzenie potrzeb religijnych i zwalczanie pandemii SARS-CoV-2. Zdają się one być bardziej narzędziem w politycznej walce z przeciwnikiem, by zaprowadzić własny ideał współczesnego społeczeństwa polskiego. Brak wrażliwości na obawy ludzi o utratę zdrowia i życia własnego lub bliskich świadczy o pomijaniu możliwości odniesienia się do głównego problemu, czyli pandemii SARS-CoV-2 jako poważnej, w niektórych przypadkach śmiertelnej choroby. Ponadto mamy w opisanym tu kontekście do czynienia z brakiem wrażliwości na uznanie wiary religijnej i sakramentu za doniosły środek zaradczy, jak i brak przydatnych rozwiązań możliwości pogodzenia jednego i drugiego stanowiska, co świadczy, z mojej perspektywy, o ubóstwie i braku wrażliwości zarówno aktorów dyskursu w tym obszarze, jak i nadawców medialnych publikujących na ten temat. Godne aprobaty byłyby ramy medialne promujące w większym stopniu kreatywność organizacji religijnych w adaptacji innowacyjnych rozwiązań w celu umożliwienia wiernym dostępu do praktyk religijnych, zwłaszcza w sposób interaktywny (online), np. za pomocą platformy Zoom.

Bibliografia

- Ashton N.A., Cruft R. (2021), *Rethinking the Post-truth Polarisation Narrative: Social Roles and Hinge Commitments in the Plural Public Sphere*, *The Political Quarterly*, 92(4): 598–605.
- Bourdieu P. (1986), *The Forms of Capital*, [w:] J.G. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Westport, Connecticut: Greenwood Press, s. 241–258.
- Brown D. (2019), *Measuring Long-term Patterns of Political Secularization and Desecularization: Did They Happen or Not?*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 58(3): 570–590.
- Carver R.B., Røddland E.A., Breivik J. (2013), *Quantitative Frame Analysis of How the Gene Concept Is Presented in Tabloid and Elite Newspapers*, *Science Communication*, 35(4): 449–475.
- Casanova J. (2005), *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, Kraków: Nomos.
- Casanova J. (2009–2010), *Sekularyzacja przemysłana na nowo. Globalna perspektywa porównawcza*, *Teologia Polityczna*, 5: 101–114.
- Corbin J.M., Strauss A.L. (2014), *Basics of Qualitative Research. Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, Sage Publications.
- Dolata U. (2019), *Plattform-Regulierung. Koordination von Märkten und Kuratierung von Sozialität im Internet*, *Berliner Journal für Soziologie*, 29(3–4): 179–206.
- Entman R.M. (1993), *Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm*, *Journal of Communication*, 43(4): 51–58.
- Franczak K. (2014), *Perspektywa framing analysis. Oferta analityczna dla badań nad dyskursem?*, *Przegląd Socjologiczny*, 3: 135–156.
- Franczak K. (2017), *Analiza ramowania*, [w:] M. Czyżewski, T. Piekot, J. Stachowiak, M. Otrocki (red.), *Analiza dyskursu publicznego: Przegląd metod i perspektyw badawczych*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno, s. 145–173.
- Ganiel G. (2021), *Online Opportunities in Secularizing Societies? Clergy and the COVID-19 Pandemic in Ireland*, *Religions*, 12(6): 1–18.
- Klimski W. (2021), *Religijność w czasach zarazy COVID-19*, [w:] S.H. Zaręba, J. Wróblewska-Skrzek (red.), *Między światem realnym a wirtualnym: Mieszkańcy Warszawy w czasie pandemii*, Poznań: Wydawnictwo Rys, s. 93–108.
- Knüpfer C.B., Entman R.M. (2018), *Framing Conflicts in Digital and transnational Media Environments*, *Media, War & Conflict* 11(4): 476–488.
- Leszczuk-Fiedziukiewicz A. (2021), *Hejt i symbole religijne. Obrażanie przez prowokację jako nowy problem społeczny*, *Colloquia Theologica Ottoniana*, 37: 63–80.
- Levinson P. (2010), *Nowe nowe media*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Lövheim M., Lundby K. (2013), *Mediated Religion Across Time and Space. A Case Study of Norwegian Newspapers*, *Nordic Journal of Religion and Society*, 26(1): 25–44.
- Mariański J. (2020), *Desekularyzacja we współczesnym świecie. Mit czy rzeczywistość?*, Płock: Płocki Instytut Wydawniczy.
- Matthes J., Kohring M. (2004), *Die empirische Erfassung von Medien-Frames*, *Medien & Kommunikationswissenschaft*, 52(1): 56–75.
- Norris P., Inglehart R. (2005), *Sacrum i profanum. Religia i polityka na świecie*, Kraków: Nomos.
- Pollack D., Rosta G.L. (2015), *Religion in der Moderne. Ein internationaler Vergleich*, Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Sobczak K.N. (2017), *Facebook jako źródło wykluczenia społecznego ery Web 2.0*, *Adeptus*, 10: 1–17.
- Thakur S., Breslin J.G. (2021), *Rumour Prevention in Social Networks with Layer 2 Blockchains*, *Social Network Analysis and Mining*, 11(1): 1–17.
- Van Gorp B. (2010), *Strategies to Take Subjectivity Out of Framing Analysis*, [w:] P. D'Angelo, J.A. Kuypers (red.), *Doing News Framing Analysis: Empirical and Theoretical Perspectives*, New York, NY: Routledge, s. 84–109.
- Woroniecka G. (2007), *Medialne obrazy religii a globalizacja kulturowa*, [w:] M. Libiszowska-Żótkowska (red.), *Religia i religijność w warunkach globalizacji*, Kraków: Nomos, s. 394–403.